

**ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ
З ДОСЛІДЖЕНЬ ТУРИЗМУ В СРСР
У ПЕРІОД 60– 80–х рр. ХХ ст.**

Розглядаються трансформаційні зміни наукової проблематики з досліджень туризму в СРСР у період 60 — 80 - х рр. ХХ ст. на фактичному матеріалі. Відстежуються зміна пріоритетів та розширення проблемного поля в наукових дослідженнях туризму.

Ключові слова: туризм у СРСР, планування і нормування туризму в СРСР, наукове осмислення туризму, самодіяльний туризм.

Рассматриваются трансформационные изменения научной проблематики по исследованиям туризма в СССР в период 60 — 80 - х гг. ХХ в. на фактическом материале. Отслеживаются изменения приоритетов и расширение проблемного поля в научных исследованиях туризма.

Ключевые слова: туризм в СССР, планирование и нормирование туризма в СССР, научное осмысление туризма, самодеятельный туризм.

On evidence considered transformational change of the scientific issues of tourism research in the USSR in the period of 60 - 80 years of the twentieth century. Tracked changes in priorities and the expansion of the problem field in research tourism.

Key words: tourism in the USSR, planning and regulation of tourism in the USSR, the scientific understanding of tourism, amateur tourism.

Нині історія туризму дедалі більше привертає увагу дослідників. Вона сприяє розумінню специфіки туризму в тому чи іншому регіоні світу в контексті його історичних та національних особливостей і дозволяє здійснити порівняльний аналіз взаємсприйняття культур різними народами і, в кінцевому підсумку, визначити неповторний характер культури власного народу.

Туризм в Україні почав розвиватися ще задовго до здобуття незалежності. В Україні, яка в зазначений період перебувала в складі СРСР, відбувалися ті ж процеси, що були характерні для всього Радянського Союзу. Саме в цей період закладалися основи наукового осмислення туризму в Україні. Фактично початком українського туризмознавства можна вважати 1980 р., коли в Києві вийшла друком праця Н. П. Крачила «Основи туризмознавства» [26], де надано широкомасштабну характеристику туризму, як форми спілкування людей, що сприяє зміцненню миру і взаєморозуміння між народами. Розробляючи подальші стратегії розвитку туристичної галузі України, слід звернутися до вивчення практичного досвіду та наукового доробку вчених СРСР у галузі туризму, що є спільним надбанням усіх колишніх братніх республік.

До історії розвитку туризму в СРСР зверталось багато вчених. Серед українських дослідників слід назвати В. К. Федорченко, Т. А. Дьорова, Л. М. Устименко, І. Ю. Афанасьєва, В. В. Абрамова, М. В. Тонкошкура, Л. Д. Божко [10], в яких висвітлено основні етапи й періоди розвитку світового туризму загалом.

Мета статті — розглянути особливості розвитку туризму та його наукових досліджень за часів СРСР у період 60–кінець 80-х рр. ХХ ст.

У період 1950 — 1980 років відбулися певні зміни у світі, зокрема й у туризмі. Розвиток туризму у світі набув масового, індустріального характеру, тому дістав назви конвеєрний туризм.

Не залишився осторонь від цих процесів і СРСР, де з 1950 -х рр. розпочато новий період як у розвитку туризму, так і в його науковому осмисленні. Але, на відміну від усього світу, в СРСР цей розвиток відбувався в умовах жорсткого планування та нормування і характеризувався невідповідністю процесів стрімкого й ефективного його зростання й інституціонального та правового оформлення.

Водночас відбуваються значні зміни в соціально-економічному житті країни: збільшення потреб населення в рекреаційній діяльності сприяє усвідомленню того, що задоволення цих потреб стає найважливішим чинником розвитку суспільства. Індустрія відпочинку починає бурхливо розвиватися. У країні проводяться дослідження у сфері культурної кліматології, стосовно оцінки природних умов відпочинку, поляризації урбанізованих і рекреаційних ландшафтів, проблем рекреаційних ландшафтів та рекреаційного районування [31]. У середині 60-х рр. минулого сторіччя в Радянському Союзі починають формуватися основи географії туризму.

У 1969, 1972 і 1976 рр. були проведені Всесоюзні наради з проблем відпочинку і туризму, випущені колективні монографії. У цей період формується концепція про рекреаційно-географічний простір як основу подальшого розвитку теорії в рекреаційній географії та головний об'єкт досліджень [32]. У наукових працях цього часу дослідники висвітлюють різні аспекти загальної проблеми туристичної діяльності на означеному етапі. Збільшується кількість завдань, відбувається пошук нових підходів у цій сфері.

У 1972 р. вийшла друком праця В. І. Азара «Економіка й організація туризму», де вперше порушено питання економічних співвідношень у сфері туризму, рентабельність будівництва нових туристичних об'єктів, розглянуто методи ефективного підвищення якості регулювання господарювання туристично-екскурсійної організації [4].

Водночас починається етап зародження та розвитку самодіяльного туризму і клубного руху. У містах та підприємствах СРСР створюються туристичні клуби, секції, формується Обласна Рада по туризму та екскурсіях, Бюро молодіжного міжнародного туризму (БММТ) «Супутник».

Після війни в держави знову виникла нагальна необхідність організації доступного широкому загалу культурного відпочинку. Розпочався бурхливий розвиток самодіяльного туризму та його вищого прояву – спортивного туризму. Відкрилися туристські клуби та секції при заводах, у містах і районах. ВЦРПС і Держкомспорт отримали директивний план розвитку самодіяльного туристського руху. У 1949 р. туризм був уведений до Єдиної Всесоюзної класифікації, був офіційно визнаний видом спорту та дістав другу назву — спортивний. Туристам, які здійснили серію походів певної складності, стали присвоювати спортивні розряди та звання майстрів спорту з туризму. У 1957 р. в країні працювало більше 50 туристських клубів, тоді як до війни існував лише один у Ростові-на-Дону. Надзвичайно цікаві показники зростання самодіяльного туризму в країні. Ось офіційні дані: у 1958 р. спортивним туризмом займалися 428156 осіб, у 1959 — 946418, у 1960 — 1512860. Тут зазначені тільки розрядники, кількість учасників туристських походів була значно більшою [19].

У 1961 р. секретаріат ВЦРПС скасував Федерації та секції туризму при ДСО, іншими словами скасував спортивний туризм, а радше зняв із себе відповідальність за його розвиток. Пізніше туристсько-екскурсійне управління ВЦРПС, яке відповідало переважно за плановий туризм, було перетворено на Центральну раду з туризму й екскурсій. Самодіяльному туризму повернули втрачені позиції. Основним правовим документом самодіяльного туризму були «Правила організації й проведення самодіяльних туристських походів і подорожей на території СРСР», схвалені Секретаріатом ВЦРПС (постанова від 6 жовтня 1972 р., протокол № 27, п. 14) та затверджені Президією Центральної ради з туризму та екскурсій (постанова від 28 листопада 1972 р., протокол № 17, п. 11) [45].

Самодіяльний туризм став одним із методів радянської системи фізичного виховання і засобом виховання учнів та студентської молоді. Були розроблені програми для загальноосвітніх шкіл та позашкільних закладів «Туризм і краєзнавство», головне завдання яких – ознайомлення школярів зі своїм краєм, здобуття певних знань і набуття умінь, необхідних мандрівникам на самодіяльних туристських маршрутах. У туристських походах учні повинні були навчитися складати план подорожей і розробляти маршрут; фіксувати спостереження, проводити найпростіші дослідження, обробляти й колекціонувати зібрані матеріали; вести спостереження за погодою і складати прогнози; орієнтуватися на незнайомій місцевості за допомогою карти, компаса й за різними особливостями місцевих предметів; робити переходи з вантажем, надавати першу долікарську допомогу; ставити намет, розводити багаття, готувати їжу, виготовляти найпростіше туристське обладнання. Успішне навчання за програмою «Туризм і краєзнавство» дозволяло школярам підготуватися і здати норми на значки «Юний турист», «Турист СРСР», Всесоюзний фізкультурний

комплекс ГТО, виконувати розрядні вимоги Єдиної всесоюзної спортивної класифікації.

З 1966 р. ВЦРПС почав друкувати спеціальний журнал «Турист», у якому постійно висвітлювалися проблеми самодіяльного туризму. Центральне рекламно-інформаційне бюро «Турист» Центральної ради випускало методичні рекомендації та навчальні посібники з самодіяльного туризму, а також плакати, буклети, проспекти, сувенірну продукцію (значки, вимпели, календарі). Проводилася робота з координації планування й поліпшення змісту книжкових туристських видань, що випускали видавництва Профвиздат, «Фізкультура і спорт» та ін. Збільшився випуск туристських картосхем, що видавався Головним управлінням геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР. Тільки за період 1975 — 1980 рр. було надруковано більше тисячі найменувань туристської літератури загальним тиражем близько 50 млн примірників.

Література, присвячена самодіяльному туризму, висвітлювала широкий спектр питань. У науковій літературі того часу акцентується увага на питаннях іноземного туризму [34]. Окремо висвітлювалося питання класифікації іноземного туризму. М. О. Ананьєв, розглядаючи іноземний туризм як складову «сфери послуг», як основу класифікації використав такі ознаки: мета поорожі (відпочинок, ділові та приватні поїздки, освітній та професійний туризм; проведення міжнародних конгресів та виставок); термін (короткостроковий, середньостроковий: і тривалий), характер подорожей, засоби розміщення та ін. [5, с. 27-28, 99-100, 103]. Дослідниця, Н. С. Барчукова, розглядаючи «механізм міжнародно-правового регулювання багатосторонніх туристських зв'язків, визначала категорію «міжнародний туризм» як систему подорожей, що здійснюється «на основі міждержавних договорів, зважаючи на чинні міжнародні звичаї». Науковець поділяла міжнародний туризм на дві складові: іноземний (відвідування країни іноземними туристами) і зарубіжний туризм (поїздки радянських громадян за кордон). Усупереч сформованій, історіографічній традиції, під терміном «іноземний туризм» Н. С. Барчукова розуміла переважно правовий аспект [7, с. 7-8, 11].

Ще однією суттєвою складовою теорії іноземного туризму став факторний аналіз його розвитку. Зокрема, Ананьєв окреслив дві групи факторів: внутрішні (природні, географічні, демографічні, соціально-економічні умови) та зовнішні (тип міжнародних відносин між країнами, стан торговельного та платіжного балансу, рівень цін на міжнародних ринках і т. ін.) [6, с. 105, 122]. У контексті реалій «холодної війни» автор дійшов висновку про домінуючий вплив на характер міжнародних туристських зв'язків саме політичних відносин між окремими країнами та групами країн [6, с. 8].

Певним внеском у розвиток теорії й методології міжнародного туризму були збірники праць «Проблеми, іноземного туризму в СРСР»

що виходили друком у 1970-1980-х рр. У деяких статтях цих збірників досліджено питання інформаційного забезпечення іноземного туризму на ринках західних країн [9]. Окремий збірник «Проблеми іноземного туризму» (М., 1984) присвячений питанням вивчення попиту на туристичні поїздки в СРСР, рекламі подорожей по СРСР і її ефективності, а також проведенню соціологічних досліджень у галузі туризму в 1980-і рр. [40]. У збірниках також були широко висвітлені проблеми інтенсифікації сфери іноземного туризму.

На початку 1970-х рр. збільшився друк навчально-методичної та спеціальної літератури, призначеної для загального ознайомлення з туризмом.

У другій половині 1970-х рр. вийшли друком видання для студентів вищих навчальних закладів, а також співробітників туристсько-екскурсійних установ. Серед них необхідно виокремити працю голови Центральної ради з туризму та екскурсій А. Х. Абукова, в якій проаналізовано діяльність профспілок щодо розвитку туризму в країні. Особливий акцент автор робить на зростаючій доступності туристсько-екскурсійних послуг для населення, виявляє взаємозв'язок між посиленням туристської активності та профспілковою діяльністю [2].

У 1980-і рр. туристсько-екскурсійна сфера перетворилася на велику галузь обслуговування населення. У першій половині 1980-х рр. Комуністична партія, держава, профспілки та комсомол багато зробили для перспективного розвитку туризму. Була закладена основа генеральної схеми його вдосконалення на період до 1990 р. Правове регулювання в цей період характеризувалося такими особливостями: туризм розглядався не як галузь економіки, а як складова культури, що зумовлювало регулювання туристської діяльності в рамках законодавства про культуру й освіту. Управління туризмом здійснювала Центральна рада з туризму та екскурсій (ЦРТЕ). Праці, що вийшли друком в цей період, присвячені виявленню соціальних аспектів розвитку туризму в СРСР та організації туристсько-екскурсійного обслуговування населення. У них характеризуються профспілкові туристські організації, описуються туристські райони СРСР, поширені туристські маршрути. Серед авторів, котрі висвітлювали соціальні аспекти розвитку радянського туризму, слід відзначити публікації А. Х. Абукова, В. А. Квартальнова, В. С. Сеніна, Ю. С. Путріка.

У 1980-х рр. написано перші дисертаційні дослідження з різних питань туризму. Праці 1980-х рр. дозволили виявити проблеми вдосконалення управління як внутрішнього, так і зовнішнього туризму, визначити його місце й значення в структурі господарського комплексу території [13, 18, 52].

У цей же час, на початку 80-х рр., вийшли друком праці, де застосовується історичний підхід до вивчення туристичної сфери [15, 17]. Особливе значення в цьому сенсі має праця В. В. Дворніченко, в якій уперше здійснена спроба узагальнення історичного досвіду

радянського туризму [14]. Так, В. В. Дворніченко, розглядаючи діяльність радянських профспілок з розвитку туризму в СРСР у 1970-і рр. зазначає, що саме цей період є «піком» розвитку туризму в СРСР. Окремо слід відзначити і монографію Г. П. Долженко, яка була першою спробою проаналізувати історію розвитку туризму, починаючи з XIX ст. і до кінця 1980-х рр.

Наприкінці 80-х рр. набула актуальності проблема підготовки кадрів для туристичної галузі. Саме тоді з'являються розвідки, присвячені вивченню означеної теми.

Підсумовуючи, можна зазначити, по-перше: для цього етапу (1950-1980 рр.) був характерним розвиток масового туризму, який мав яскраво виражену соціальну спрямованість. Для його бурхливого розвитку принципово значущими були заходи з розвитку туристсько-екскурсійної справи, котрі послідовно впроваджувалися Комуністичною партією, радянським урядом, ВЦРПС і ВЛКСМ, що сприяло розширенню матеріально-технічної бази, створенню нових туристських закладів, підготовці фахівців для сфери туризму. Як і кожна складова радянської системи, сфера туризму відзначалась жорстким плануванням. Туристсько-екскурсійній діяльності надавалася ідейно-політична спрямованість, проводилася робота з різними категоріями населення, особливо зі школярами та молоддю, маючи на меті їх комуністичне виховання.

По-друге: в 1980-і рр. туризм розглядався не як галузь економіки, а як складова культурного процесу, що зумовлювало регулювання туристської діяльності в рамках законодавства про культуру й освіту. Слід також зазначити, що за весь період існування Радянської держави Закону про туризм так і не було прийнято. Не відбулося осмислення й виокремлення туризму в самостійний інститут правового регулювання.

У 1985 р. здійснюється реформування економіки відповідно до рішення XXVII з'їзду КПРС. Перебудова відбулася і у сферу туризму. Численні підприємства туризму долучаються до нової системи господарювання. З початком перебудови й руйнуванням «залізної завіси», що тривалий час відокремлювала СРСР від багатьох країн світу, розширюються можливості виїзду громадян СРСР за кордон і відвідування країни іноземцями. Ухвалення в 1988 р. Закону «Про кооперацію» сприяло формуванню ринку туристських послуг у СРСР. Розвиток туристичного ринку сприяв виникненню наукового вчення про туризм. У цей час зроблено перші спроби надати цьому явищу теоретичного обґрунтування та з'ясувати роль і значення туризму в житті суспільства. Розпочинається новий етап розвитку туризму вже на пострадянському просторі, що потребує окремого дослідження.

Список літератури

1. Абуков А. Х. Туристские учреждения профсоюзов / А. Х. Абуков. — М., 1983.
2. Азар В. И. Экономика и организация туризма / В. И. Азар. — М. : Профиздат, 1972. — 300 с.
3. Ананьев М. А. «Невидимый экспорт» и международные отношения / М. А. Ананьев. — М. : Междунар. экон. отношения, 1971. — 270 с.
4. Ананьев М. А. Основы международного туризма. Ч. 1. Предпосылки возникновения и развития международного туризма : учеб. пособие / М. А. Ананьев. — М., 1978. — 67 с.
5. Барчукова Н. С. Международное сотрудничество государств в области туризма / Н. С. Барчукова. — М., 1986. — 172 с.
6. Блинов А. В. Проблемы продвижения туристского продукта на рынках капиталистических стран / А. В. Блинов, М. В. Никольский // Проблемы иностранного туризма в СССР : сб. тр. — М., 1982. — Вып. 4. — С. 26, 33, 35.
7. Божко Л. Д. Історія наукових досліджень туризму за часів СРСР (1920–1950 рр.) / Л. Д. Божко // 36. наук. пр. Сер. Історія та географія / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2012. — Вип. 47. — С. 130–137.
8. Востоков О. С. Организация и совершенствование управления иностранным туризмом в СССР: автореф. дис. канд. экон. наук / О. С. Востоков; МГУ им. М. В. Ломоносова. — М., 1984. — 25 с.
9. Дворниченко В. В. Развитие туризма в СССР (1917–1983 гг.) / В. В. Дворниченко. — М.: Турист, 1985. — 86 с.
10. Дворниченко В. В. Развитие туризма в СССР и его роль в системе советского образа жизни (1917–1977): автореф. дис. канд. ист. наук / В. В. Дворниченко. — М, 1980.
11. Долженко Г. П. История туризма в дореволюционной России и СССР / Г. П. Долженко. — Ростов н/Д, 1988. — 190 с.
12. Жукова Н. А. Социально-экономическая роль внутреннего туризма и его развития в СССР в послевоенный период (1945–1980 гг.): автореф. дис. канд. экон. наук / Н. А. Жукова. — М., 1983.
13. Из истории самодельного туризма в России [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.pohodvles.ru/other/iz-istorii-samodeyatelnogo-turizma-v-rossii/>. — Загл. с экрана.
14. Крачило Н. П. Основы туризмования / Н. П. Крачило. — К.: Вища шк., 1980. — 120 с.
15. Лиханов Б. Н. Географическое изучение рекреационных ресурсов СССР и путей их использования / Б. Н. Лиханов // Географическое изучение природных ресурсов и вопросы их рационального использования. — М., 1973.
16. Мироненко Н. С. Рекреационная география / Н. С. Мироненко, И. Т. Твердохлебов. — М. : Изд-во МГУ, 1981. — 208 с.
17. Никитин С. С. Иностраный туризм в СССР — формирующаяся отрасль народного хозяйства / С. С. Никитин. — М., 1980.
18. Проблемы иностранного туризма. Рекламно-информационная деятельность и изучение спроса в области международного туризма: сб. науч. тр. — М., 1984. — Вып. 6. — 88 с.

19. Сборник руководящих материалов по самостоятельному туризму. Вып. 1. — М. : ЦРИБ Турист, 1973.
20. Федорченко В. К. Туризм как средство патриотического и интернационального воспитания : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.02 / В. К. Федорченко ; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. — Киев, 1988. — 25 с.

Надійшла до редколегії 29.08.2013 р.